

УДК 316.334.56

І. П. Шепеленко

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСТА В КЛАСИЧНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

У статті розглядаються основні напрями дослідження сучасного мегаполісу, представлені в класичних західних соціологічних теоріях і соціальних практиках. Акцент робиться на теоретичних розробках представників Чиказької школи соціології Р. Парка, Е. Бьорджесса, Л. Вірта, в яких міський простір розглядається як середовище мешкання сучасного представника соціуму, відкрита система, що працює на «соціальний» вхід і «екологічний» вихід.

Ключові слова: мегаполіс, міське середовище, урбанізація, Чиказька школа соціології.

В статье рассматриваются основные направления исследования современного мегаполиса, представленные в классических западных социологических теориях и социальных практиках. Акцент делается на теоретических разработках представителей Чикагской школы социологии Р. Парка, Е. Берджесса, Л. Вирта, в которых городское пространство рассматривается как среда проживания современного представителя социума, открытая система, работающая на «социальный» вход и «экологический» выход.

Ключевые слова: мегаполис, урбанизация, Чикагская школа социологии.

In the article basic directions of the researches of modern megalopolis which are presented in classic western sociological theories and social practices are examined. An accent is done on theoretical developments of representatives of Chicago school of sociology E. Park, E. Burgess, L. Wirth in that municipal space is examined as an environment of residence of modern representative of society, open system, working on a "social" entrance and "ecological" exit.

Key words: megalopolis, urbanization, Chicago school of sociology.

Постановка проблеми. Тема великого міста все активніше розглядається соціологами, оскільки воно цілеспрямовано перетворюється на основний сегмент життєвого простору сучасної людини.

Аналіз актуальних досліджень. В соціологічній науці накопичений значний теоретичний матеріал щодо дослідження урбанізації як соціального процесу. Тема міста та індустріальної урбанізації постійно мала місце в працях європейських та американських соціологів [2; 3; 4; 5].

Мета статті – систематизувати основні напрямки дослідження сучасного мегаполіса, що репрезентовані в класичній західній соціології.

Виклад основного матеріалу. Урбанізація як історичний процес підвищення ролі міста у розвитку суспільства викликає зміни в соціальній та демографічній структурі суспільства, культурі, способі життя. Саме взаємодія та взаємовідносини, що складаються між людьми у містах, по всій своїй широті соціального змісту і складають сутність урбанізації. В цьому сенсі головним організуючим початком, своєрідним фокусом урбанізації виступає місто. Процес урбанізації не можна ототожнювати з простим механічним зростанням міст. Він пов'язаний з більш глибоким структурним перетворенням міста на основі розвитку нових систем індустрії, транспорту, житлового будівництва, масових комунікацій, на основі поширення впливу міського способу життя. В вузькому, демографо-статистичному розумінні, урбанізація – це зростання міст, особливо великих, та підвищення питомої ваги міського населення в світі. Більш адекватним є трактування урбанізації як «історичного процесу підвищення ролі міст у розвитку суспільства, який охоплює зміни в розміщенні продуктивних сил, насамперед, у розселенні населення, його соціально-професійній, демографічній структурі, способі життя, культурі і т. ін.» [6, С.685].

Урбанізація і розвиток капіталістичних відносин знаходяться в тісному зв'язку. Перший етап урбанізації, який охоплює період з кінця XVIII до кінця XIX століття, в науковій літературі отримав назву "індустріального" або "індустріальної фази урбанізації". Бурхливий розвиток капіталізму зумовив становлення власне міських відносин у суспільстві. Саме у великих містах зосереджувався основний економічний, соціально-професійний і культурний потенціал суспільства. Зростаючі потреби суспільства приводили до створення все нових форм діяльності, які концентрувалися переважно в містах, що, в свою чергу, створювало перевагу для міст в економічному і соціальному розвитку. Саме у такий спосіб зміни, пов'язані з індустріалізацією, визначили ключову роль міст у становленні нових соціальних відносин. В період індустріального

етапу урбанізації у найбільших містах ХІХ ст. сформувалися той специфічний простір і ті соціальні інститути, які виявилися визначальними для подальшого розвитку сучасних міст. Ф. Бродель відмічав своєрідність розвитку міст: «міста та гроші породили сучасний світ», вони «є водночас і двигуном, і показником розвитку; вони викликають зміни і вказують на них. але при цьому вони також є їх наслідком» [1,С.21].

Соціальна сутність індустріального етапу урбанізації знайшла своє адекватне відображення в працях К.Маркса та Ф. Енгельса. В контексті їх поглядів індустріальне місто – це елемент історичного процесу, крок на шляху історичного розвитку. Місто руйнувало «ідіосинкразію сільського життя», було місцем формування класової свідомості пролетаріату, місцем соціальної революції. Саме в містах з'явився і досяг величезної чисельності робочий клас, тут почали розвиватися елементи «класової боротьби», тут же вони досягли свого найвищого прояву і відбулося перетворення пролетаріату «з класу в собі, в клас для себе». У роботі Ф. Енгельса «До становища робітничого класу в Англії», що стала класичним описом існування робітників у період індустріальної революції, дається вичерпний аналіз стану справ у робочому середовищі, задушливої атмосфери існування найманих працівників у центрі індустріальної революції – Манчестері. Для К. Маркса і Ф. Енгельса індустріальне місто - відображення сутнісних рис капіталістичного способу виробництва. Місто - це центр нового поділу праці, нових технологій та організації виробництва, представлений поділом на два домінуючих класу: буржуазію і пролетаріат. Міста стають ареною класових конфліктів і відображають монополізацію капіталу, крах дрібних фірм і їх поглинання великими [5,С.48]. Треба відмітити, що першим класичним дослідженням умов праці та побуту робітничого класу, який живе у великих містах в період ранньої урбанізації, стала праця Ф. Енгельса «Про положення робітничого класу в Англії». Енгельсом була показана гострота соціальних проблем міста в період розвитку капіталізму, коли майнове розшарування населення збігалось з бурхливим розвитком міст і обумовлювало появу районів з високим рівнем

благоустрою, населених представниками панівних класів, і переущільнених, позбавлених елементарних комунально-побутових зручностей, де проживав пролетаріат і декласовані маси населення [8,С.309, 354-355].

У другій половині ХІХ ст.. почалось активне формування системи наукового знання, яке спеціально зосереджувалося на дослідженні форм міських поселень та того способу життя, яке в них виникає. Перші спроби пояснення характерних рис, притаманних урбанізації як багатобічному соціально-економічному процесу, в основі якого лежать історичні форми суспільного та територіального розподілу праці, були здійснені класиками соціологічної науки - Е.Дюркгеймом, М. Вебером, Ф. Тьоннісом і Г. Зіммеlem.

Ідеї Дюркгейма про роль «поділу праці» у формуванні міста, розвиток раціональної думки та ідеальної бюрократії М.Вебера можна знайти як основу більшості робіт сучасних авторів, які займаються соціологічними дослідженнями міста.

М. Вебер присвятив середньовічному місту одну зі своїх робіт [9]. У цій роботі він розглядає місто як місце, в якому можна побачити багато ключових рис сучасної урбанізованої території: зростання бюрократії, уряди, що змінюються, демократію, ранні капіталістичні підприємства. Такі міста сприяли перетворенню феодалізму в капіталізм, вони привносили новий дух раціональності – порядок, ефективність і причинність як основу ефективного функціонування суспільства. Вони стимулювали нові ідеї, культуру, структури управління. Міста сприяли зростанню індивідуальних підприємств, їх самостійності. Соціолог надав глибокий аналіз трьом основним типам європейського міста: місто виробників, споживачів і торгове місто, простежив еволюцію конкретних міських поселень. М. Вебер також вказував на важливість функції наявності гарнізону - відмінної риси (не завжди міські стіни служили такою рисою) муніципальної власності. Не тільки економічні причини були основою зростання міст, потужним прискорювачем їх розвитку служило надання їм особливого адміністративного статусу. У своїй роботі М. Вебер обґрунтував ідеальний тип «повної міської спільноти», головними рисами якої

є захисні споруди, ринок, суд, відносна форма асоціації, хоча б часткова політична автономія. Однак становлення європейських монархій, національних держав та імперій, зростання капіталізму в таких містах приводило до втрати їхньої незалежності. М. Вебер жалкував про те, що «вік» міста підійшов до кінця.

Е. Дюркгейм, аналізуючи суспільство як цілісний організм, підкреслював: "міста завжди виникають від потреби, що спонукає індивідів постійно перебувати в максимально можливій близькості один до одного; вони представляють мовби точки, в яких соціальна маса стискається сильніше, ніж в інших місцях", - писав він у своїй роботі "Про поділ суспільної праці" [3, С. 241]. Спираючись на функціональний аналіз суспільства, запропонований Дюркгеймом, кожна з взаємодіючих частин - економіка, сім'я, уряд і т. д. – взаємодіють на підставі системи загальних норм і цінностей. Саме на базі цих норм відбувається соціалізація окремих членів суспільства. Така колективна свідомість забезпечує моральні підстави для контролю суспільства над сподіваннями і бажаннями індивідуумів та оберігає його від конфліктів. Одним з найважливіших пунктів аналізу суспільства, за Дюркгеймом, був поділ його еволюції на періоди «механічної» і «органічної солідарності». Цей учений, намагаючись пояснити джерела соціальних змін у суспільстві, неодноразово звертався до міста, яке представляло для нього необхідний етап у розвитку суспільства. У процесах утворення і росту міст він бачив підтвердження своєї теорії поділу суспільної праці і соціальної солідарності, яка ґрунтується на уявленнях про складність шляхів соціального розвитку суспільства. За Дюркгеймом, зростання чисельності і щільності населення, інтенсифікація міграції, ведуть до концентрації індивідів, а конкуренція, що виникає між ними, призводить до поглиблення поділу праці, що, в свою чергу, поступово сприяє диференціації та спеціалізації індивідів. Соціальні зміни в суспільстві, а зокрема, посилення ролі міст, відбувається внаслідок прогресу поділу праці, який прямо пропорційний моральній чи динамічній, а також матеріальній щільності суспільства. [3,С.263]. Поділ праці прогресує тим більше, чим більше

індивідів мають можливість впливати і реагувати один на одного. Це зближення вчений називає динамічною або моральною щільністю суспільства, яка може бути дієвою тільки тоді, коли дійсна відстань між індивідами будь-яким чином зменшується. Він покладав надії на посилення значення «органічної солідарності», однак побоювався, що перехід від аграрного суспільства до індустріального чреватий руйнуванням традиційного соціального контролю, посиленням потенційної можливості масових відхилень у поведінці, соціальними заворушеннями та аномією. Основою для такого роду настроїв служили побоювання перед масами селян, які прибували в європейські міста наприкінці XVIII - XIX ст.. Саме ці соціальні сили склали основу для революційних виступів у Франції 1789 р. та на всьому протязі європейської історії XIX ст.

Дюркгейм вважав великі міста вогнищами прогресу, оскільки в них виробляються ідеї, моди, характери, потреби, які потім поширюються на іншу частину країни. У великих містах життя змінюється з вражаючою швидкістю, "вірування, смаки, пристрасті знаходяться там в постійному розвитку. Немає більш сприятливого ґрунту для соціального розвитку всякого роду" [3. С.304].

Таким чином, розвиток міст Дюркгейм пов'язує з посиленням напруженості соціального життя, яка найбільш висока у великих містах саме внаслідок найвищої щільності їх населення. Внаслідок урбаністичної концентрації створюються певні умови, в яких інтенсифікується людська життєдіяльність і за допомогою яких отримує своє прискорення суспільний розвиток.

Подібно до того, як Дюркгейм обґрунтував два типи солідарності, так і відомий німецький соціолог Ф. Тьонніс виділив і проаналізував дві різні форми об'єднання людей, організації їх соціального життя - спільнота і суспільство (*gemeinschaft* та *gesellschaft*). На думку вченого, «весь хід суспільного розвитку можна розуміти як прогресуючу тенденцію міського життя і його сутності» [7, С.380]. Таким чином, категорії "спільність" і "суспільство" служать Ф. Тьоннісу основою для типологізації міста і села, взаємодія яких становить важливу частину процесу урбанізації, а представлена дихотомія дає

можливість розкрити сутність процесу урбанізації. Дослідник вважав, що саме місто, що виникло як особлива організація, укладає в собі сутнісні характеристики суспільства на певному рівні його соціального розвитку.

Процес становлення міст Ф. Тьонніс описує таким чином: "почасти з надр села, почасти поруч з ним, у своєму розростанні утримуване не так загальними природними об'єктами, скільки загальним духом, розвивається місто, яке за своїм зовнішнім буттям - ні що інше, як велике село, скупчення сусідських сіл або ж село, обнесене стіною. Але скоро воно як ціле починає панувати над навколишньою місцевістю і в союзі з нею утворює нову форму організації у вигляді волості, а в більш широких масштабах – країни» [7, С.38]. Велике місто, на думку вченого, втілює в собі основні риси суспільства і характеризується соціальною волею у формі конвенції, політики та публічної думки, в той час як сільська форма життя характеризується соціальною волею у формі одностайності, звичаю і релігії. Розвиток міста реалізується як механізм трансформації та організації систем відносин при переході суспільства на новий рівень розвитку, коли на всьому протязі процесу урбанізації місто виконує в ньому важливу організуючу і інтегруючу функції. По-перше, місто забезпечує об'єктивно необхідний новий соціальний простір для здійснення принципово нових відносин, які були неможливі в межах спільноти. По-друге, в місті інтегруються неможливі для спільноти відносини індивідів, зокрема, спеціалізація різноманітної діяльності.

Ф. Тьонніс робить висновок, що в міру того, як місто стає великим містом, воно майже повністю втрачає всі ознаки життя, властиві спільноті [7, С.370]. Соціолог аналізує найбільш значне міське утворення - світове місто, що містить в собі екстракт не тільки національного суспільства, а й усього населеного кола, всього світу. Гроші і капітал панують в ньому безроздільно; він міг би постачати товари та наукові досягнення для всього земного кола, міг би встановлювати дієві закони і формувати публічну думку для всіх націй. Він втілює в собі світовий ринок і світові засоби повідомлення, в ньому зосереджуються галузі світової промисловості, його газети рясніють новинами

зі всього світу , і люди з усіх країв земної кулі збираються в ньому, гнані своєю жагою грошей і насолод , своєю допитливістю і цікавістю [7, С.372].

Г. Зіммель доклав багато ідей щодо міського середовища в своїй відомій праці «Метрополіс і ментальне життя» [4]. До складу унікальних досягнень міста Зіммель відносить інтенсифікацію - «*nervous stimulus*» - психологічних впливів на людину. На відміну від сільських поселень, де життя тече більш плавно і традиційно, місто бомбардує індивіда всілякими знаками, звуками і запахами. Все це привчає індивіда до більшої сприйнятливості і одночасно з цим відбувається притуплення сприйняття. На думку Зіммеля, цей процес робить городян більш інтелектуально і психологічно багатими, ніж селяни. Результат процесу - в більшій раціональності і ощадливості городян. Особливу, ні з чим не порівнянну, роль в місті грають годинник і гроші. Зіммель пише про те, як складно навіть уявити, що може статися в разі, якщо хоча б одну годину в Берліні перестануть ходити всі годинники. Це неминуче призведе до катаклізмів різного масштабу. Неможливо собі уявити місто без грошей як універсального засобу обміну в епоху загального поділу праці. Незважаючи на те, що в «місті-джунглях» потенційно висока загроза різного роду психічних розладів, самогубств, бродяжництва та безпритульності, місто, тим не менше, дає потенційну можливість вивільнення, дозволяє індивіду уникнути жорсткого соціального контролю у вираженні власної індивідуальності і творчості.

Найбільш відомою з усіх соціологічних теорій міського розвитку, які отримали інституційне закріплення, є Чиказька школа соціології. Не випадково діяльність видатних соціологів - представників цієї школи Р. Парка, Е. Бьорджесса, Л. Вірта і т. д. пов'язана з США і Чикаго початку та середини ХХ в. У цей час Чикаго, як і багато інших американських міст, переживав бурхливе зростання індустрії, приплив іммігрантів із Старого Світу і масовий приплив населення з сіл і малих міст Америки. За п'ятдесят років з 1850 по 1900 рр.. населення цього міста практично подвоюється, а в окремі періоди і потроюється, досягнувши у двадцятих роках ХХ-го ст.. двох мільйонів семисот тисяч осіб. Цьому місту був притаманний весь спектр проблем

швидкозростаючих міст: перенаселеність, бездомність, високий рівень девіацій і т.ін. Однак чи не вирішальну роль у появі школи відіграла наявність в Чикаго одного з найбільших університетів, на факультеті соціології та антропології якого були зосереджені вчені, зацікавлені міською проблематикою. Роберт Парк в 1915 р. організував перший в США центр міських досліджень. Витоки формування теорії Парку можна виявити в роботах Г. Зіммеля, а також у роботі американського автора Л. Стеффенса «Сором міст» (1904). В основу концепції Парка була покладена теорія еволюційного розвитку видів американського натураліста Ч. Дарвіна. Саме від нього Парк перейняв ідею екологічно взаємопов'язаного розвитку людського суспільства. Його зближували з американським дослідником природи також спільність віри у всемогутність наукового методу вивчення, підтвердження ролі місцевості і клімату у формуванні видів, віра в непорушність «невблаганного закону природи» - види або пристосовуються до навколишнього середовища або вмирають, відсутність уявлення про кінцеву мету розвитку [10].

Висновки і перспективи подальших досліджень. В сучасній соціологічній теорії проблеми міста та постіндустріальної урбанізації розробляються у різних аспектах. При цьому активно поширюється об'єм, поглиблюється тематика та ускладнюється зміст досліджень, в яких аналізується вплив урбанізації на розвиток суспільства.

Окрему галузь соціологічних досліджень формують праці, присвячені містам в якості носіїв соціально-економічного та культурного потенціалу, їх трансформації в часі та просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бродель Ф. Динамика капитализма / Ф. Бродель. — Смоленск : Полиграмма, 1993. — 123 с.
2. Вебер М. История хозяйства. Город / М. Вебер ; [пер. с нем. под ред. И. Гревса]. РАН. — М. : Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2001. — 576 с.
3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр. А.Б. Гофмана, примеч. В.В. Сапова. с нем. под ред. И. Гревса]. — М. : Канон, 1996. — 432 с.

4. Simmel G. The Metropolis and Mental Life / Georg Simmel // The Sociology of Georg Simmel / [K. Wolff (ed)]. — New-York : Free Press. 1950. — P. 409—424.
5. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс Ф. // Избранные сочинения в 9 - томах. — Т. 3. — М. : Издательство политической литературы, 1988. — 592 с.
6. Сигарева Е.П. Урбанизация / Е. П. Сигарева // Социологическая энциклопедия: в 2-х томах/ [гл. редактор В.И. Иванов]. — Т. 2. — М. : Мысль, 2003. — 456 с.
7. Тённис Ф. Общность и общество. Основные понятия чистой социологии / Ф. Теннис. — — Спб. : Издательство «Владимир Даль», 2002. — 452 с.
8. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии // К. Маркс, Ф. Энгельс Ф. Избранные сочинения в 9 - томах. — Т. 2. — М. : Издательство политической литературы, 1988. — 578 с.
9. Weber M. Die Stadt. Wirtschaft und Gesellschaft / M. Weber // Grundriss der Sozialökonomik. — Abt. Tübingen, 1922. — S. 513—600.
10. Park L. E. The Urban Community. Selected Papers from the proceedings of the ASS, 1925 / L. E. Park. — New York : AMS Press, 1971. — 268 p